

„MŰVELETLEN, SÖTÉT ORTHODOX ZSIDÓTÖMEGEK”?

ÍRTA: [BOLGÁR DÁNIEL](#) - 2021-02-08 ROVAT: [TÖRTÉNELEM](#)

Neológ és ortodox zsidó iskolázottság Székesfehérváron (1880–1886)

Iskolázottsági szakadék zsidók és nem zsidók között

A zsidók úgy fényévnnyivel iskolázottabbak voltak a nem zsidóknál az emancipáció (1867) utáni és a holokauszt előtti korszakban.^[1] Ha szabad mondanom, ők voltak a bizonyítványosztások koronázatlan királyai, vagy ahogy a téma ismert kutatója, Karády Viktor fogalmazott, az iskolarendszer „*verhetetlen bajnokai*”.^[2]

Arra, hogy ez volt a helyzet, nem a történészeknek kellett rájönniük, hanem már a hajdaniak előtt is ismert volt. Amióta a hivatalos magyar statisztika adatokat gyűjtött a tanulók felekezetéről (vagyis az 1860-as évektől), illetve a népesség képzettségéről és írni-olvasni tudásáról felekezeti bontásban (vagyis 1880-tól), mindig a zsidókat mutatták tanultabbnak az adatsorok.^[3] És ki is olvasták a számokból annak idején, hogy a zsidó vallásúak nagyobb eséllyel járnak az elemi szintnél magasabb fokon képző iskolákba.^[4] Ahogy Acsády Ignác fogalmazott: „*az antiszemiták [...] egyre azon óbégatnak, hogy a zsidók egészen elárasztják a középiskolát*”.^[5] Arról, hogy milyenek a zsidó tanulók érdemjegyei, termelt ugyan adatokat a hivatalos statisztika, de csak keveset.^[6] Mégis meg voltak győződve a kortárs megfigyelők, hogy a zsidók kapják a jobb osztályzatokat.^[7]

Iskolázottsági szakadék a zsidóságon belül?

Úgy tűnik azonban, hogy a korabeli közvélemény nem a zsidóság egészét gondolta el a tankönyv fölé görnyedve, Steinmann Bódog képére.^[8] A zsidók egy részéről éppen az volt többeknek a benyomása, hogy rémesen kiműveletlenek. A dualista és a Horthy-korszakban keletkezett szövegekben záporoztak az olyan fordulatok mint az ortodox zsidókon a felvilágosodás után is rajta maradt „*az obscuritás [...] fátyola*”,^[9] „*műveletlen orthodox zsidóság*”,^[10] „*műveletlen, laza erkölcsű orthodox zsidóság*”,^[11] „*műveletlen, sötét orthodox zsidótömegek*”,^[12] „*[a kazár] nem tanul, nem művelődik, nem mosdik*”,^[13] „*a műveletlenebb és Galíciából ide folyton beszivárgó bigott zsidóság*”,^[14] „*teljesen műveletlen és vagyontalan orosz zsidók*”,^[15] „*nyers és barbár beregi, máramarosi kazár*”,^[16] „*[a galíciai kazár] művelődésen, emberi szolidaritáson, erkölcsi világrenden kívülálló ellensége az egész emberi nemnek*”.^[17]

Ez a beszédmód kettéosztotta a magyarországi zsidókat jó, de legalábbis jobb, illetve kimondottan rossz zsidókra. A rossz zsidók bűnlajstromán az is szerepelt, hogy roppant iskolázatlanok. Vagyis a szerzők vélelmezték, hogy a zsidóság két tábora egymáshoz képest meredek műveltségi lejtőn helyezkedik el, hacsak nem valóságos kultúrszakadék tátong közöttük.

De hova képzeltek a műveltségi választóvonalat? Kik számítottak rossz és kik jobb zsidónak? Többféleképpen is azonosítani lehetett őket. A rossz zsidó szerepére például a

nem magyarosodott, a galíciáner vagy az északkelet-magyarországi zsidót is ki lehetett jelölni. Az egyik szokványos megoldás az volt, hogy vallási irányzatok szerint történt a szereposztás. Vagyis a rossz, tanulatlan zsidóknak a dualizmus idején, illetve a revíziós sikerek után többségi ortodoxokat feleltették meg. Jó, művelt zsidóknak pedig a Trianon után és a revízió előtt többségben lévő kongresszusi zsidóságot, tehát a neológokat fogták fel.^[18]

Vajon igazuk volt-e azoknak, akik így beszéltek? A zsidóság messze átlag feletti képzettsége tényleg a neológ hitközségek zsidóságának egyedüli műve volt-e? Valóban aluliskolázottnak, „sötétnek” számított-e Magyarországon az ortodox hitközségek zsidósága, ha tanultságon a nyilvános, tehát az állam által elismert bizonyítványokat adó, szóval a világi oktatásban szerzett javakat értjük?^[19]

A megfigyelés módszere

Elvi alapon nagyon könnyű megválaszolni ezeket a kérdéseket. Ugyanis mindre az a felelet, hogy fogalmunk sincs. Mégpedig azért nincs, mert a források szemérmesen hallgatnak arról, melyik zsidó milyen irányultságú hitközséghez tartozott.

A magyar állam tudniillik tudomásul vette a zsidóság vallási szakadását az emancipáció után, de nem ismerte el, hogy az így kialakuló hitközségi szervezetek külön felekezeteket képeznek.^[20] Ennek következtében a hivatalos statisztika rá sem hederített arra, hogy többféleképpen lehet zsidónak lenni, amikor a népességet vallási bontásban ábrázolta. A népszámlálások és az iskolaigazgatók által szolgáltatott adatokat feldolgozó közoktatásügyi statisztikák is kizárólag izraelitákról tudtak,^[21] a zsidóságon belüli frakciókat a Központi Statisztikai Hivatal nem különböztette meg. (Az egyedüli kivétel a szabály alól az 1930. évi népszámlálás volt. Ekkor a számlálóbiztosoknak minden izraelitától tudakolnia kellett, vajon a „kongr. (neolog) – orth. – statusquo szervezettű hitközség tagja”-e,^[22] ennek ellenére a KSH-nak az erről a cenzusról készült publikációi is csak izraelitákról tudósítanak.^[23]) Az iskolai szinten vezetett nyilvántartásokról ugyanez elmondható: a zsidó tanulóknál az iskolai anyakönyvekben (főnévkönyvekben) és az évi értesítőkből (évkönyvekben) is csak azt találjuk a vallási rovatban mindenféle pontosítás nélkül, hogy „izr”.

Cseles megoldásokkal azonban a gyakorlatban igenis kifaggathatóak a források a zsidó vallási irányzatok közötti iskolázottsági egyenlőtlenségről. Az egyik megoldás az, hogy lemondunk annak kiderítéséről, hogy az ortodox hitközségek tagjai mennyire voltak iskolázottak a neológokéhoz képest, és úgy fogalmazzuk át a rejtvényt, hogy vajon az ortodox többségű területek zsidósága mennyire volt képzett a neológ többségűekéhez képest. Azt ugyanis ki lehet deríteni, hogy egy-egy vármegye területén, illetve törvényhatósági jogú városban melyik volt a domináns irányzat létszámát tekintve, valamint ismert a zsidó vallásúak tanultsága vármegyénként, illetve törvényhatósági jogú városokként a népszámlálási kiadványokból. Ki lehet tehát számolni külön-külön, milyen volt az izraeliták iskolázottságának szintje az ortodoxok, illetve a neológok által dominált területeken.^[24]

Ám ezzel az módszerrel van egy gond: amit találunk, az legfeljebb valószínű lesz, nem biztos, mert azt kockáztatjuk vele, hogy amire rájövünk, úgynevezett ökológiai tévkövetkeztetés lesz.^[25] Azaz hiába találjuk például azt, hogy ott volt sok ortodox zsidó, ahol kevesebb volt a középiskolát végzett, ebből még nem következik egyértelműen, hogy e két jelenség között összefüggés van, tehát hogy az ortodoxok kevésbé képzetek voltak, mert akár az is elképzelhető, hogy mindenütt kivétel nélkül az ortodoxok szerezték az érettségi bizonyítványokat, a neológok meg egyet sem.

Kieszelhető azonban olyan eljárás is, amellyel (majdnem) minden egyes zsidó vallású diák hitközségi hovatartozása kikövetkeztethető ideális forrásadottságok esetén, hiába áll mindannyiuk neve mellett csak annyi a nyilvántartásokban, hogy izraelita. Hogy miképpen? Ha a tanulónak az iskolai anyakönyvben rögzített lakhelyén csak egy hitközség működött, akkor a tanulóról tudható, hogy a zsidóságnak ahhoz az irányzatához tartozott, amihez ez a hitközség csatlakozott. Az állam ugyanis rendeletben szabályozta, hogy az izraelitáknak lakóhelyükön működő hitközséghez kell csatlakozniuk.^[26] Abban az izgalmasabb esetben, ha a tanuló lakóhelyén több hitközség is volt, úgy dönthető el, melyik hitközséghez tartozott az illető, ha a történész rászánja magát a hitközségek születési anyakönyveinek és az iskolai anyakönyveknek az összehasonlítására, vagyis megkeresi, melyik diák melyik hitközség születési anyakönyvében szerepel.

Amíg azonban nem akad ilyen buzgó történetíró, segítségünkre siet néhány túlbuzgó iskolaigazgató, aki feláldozta a szabálykövetést a precízesség oltárán, és igenis jelezte az év végi iskolai értesítőkből, hányan erősítették a zsidó diákok közül a neológ, az ortodox, illetve a status quo pártot. Azt kell keresnünk tehát, hol hibázott az egykori oktatásügyi adminisztráció, azaz hol felejtette el eltüntetni a szemünk előtt a zsidó vallási sokféleség nyomait.

Korábban két olyan intézmény adatait elemeztem, amelyben ideig-óráig ilyen szabályellenesen akkurátus nyilvántartást vezettek (pápai polgári leányiskola, gyöngyösi gimnázium).^[27] Azóta még egy esetre segítettem rábukkannom a kutatói szerencse: a székesfehérvári főreáliskoláéra. (A főreáliskola 1875-től nyolc évfolyamos, érettségivel záruló középiskola-típus volt, amit elsősorban az különböztetett meg a gimnáziumtól, hogy sem latint, sem ógörögöt nem tanított.) Az alábbiakban a fehérvári eset tanulságait mutatom be.

Neológ és ortodox tanulók a székesfehérvári főreáliskolában

A székesfehérvári zsidóság kettészakadása vontatott folyamat volt. A városban évtizedes belviszály dúlt a „haladók” és „hitörzök” között, amikor udvari kancelláriai rendelet engedte meg a különválást (1862), ami 1863-tól meg is valósult. Ám igazgatásilag, például az anyakönyvvezetés ügyében, továbbra is megmaradt az egység. 1871-ben az ortodoxok engedélyt szereztek a külön anyakönyvvezetésre is, így 1872-től a székesfehérvári ortodox és neológ hitközség egymástól teljesen függetlenné vált.^[28]

A szakadás a fehérvári iskolák kiadványaiban rendszerint nem tükröződött. Így a székesfehérvári községi, majd állami főreáliskola értesítőiben található érdemsorozatokban, vagyis az év végi osztályzatok tanulónkénti kimutatásaiban is szép szabályszerűen az van írva az összes zsidó diák neve mellé, hogy „izr”. Az értesítő végén közölt összegző statisztikai kimutatásban viszont már két felé vannak osztva az izraeliták az 1880/1881. tanévtől kezdve hat éven át: „congr”, azaz kongresszusi, tehát neológ zsidókra, és „orthod”-ra, vagyis ortodoxokra. A fehérvári izraelita főreáliskolai tanulóknak átlagosan 21%-a volt ortodox zsidó ezekben az esztendőekben.

Az ortodox és a neológ hitközség erőviszonya Székesfehérváron

Hogy megítélhessük, nagynak számít-e vagy kicsinek az ortodoxok aránya az iskola falain belül, fel kell derítenünk, hogyan viszonyult egymáshoz a két hitközség lélekszáma az iskola falain kívül.

Erről hozzávetőleges adatok rendelkezésünkre állnak, ám csak öt-hat évtizeddel későbből: az 1929-ben megjelent *Zsidó Lexikon* alapján a fehérvári és környéki zsidók 6,5%-a, [29] az 1944-ben, a német megszállás idején készült hitközségi felmérés szerint pedig 13,3%-a volt ortodox. [30]

Úgy látszik, az 1880-as évek erőviszonyairól csak a hitközségi anyakönyvek alapján lehet tájékozódni. Főreáliskolába jellemzően 10-19 évesek jártak. Következésképp 1880 és 1886 között az 1861 és 1876 között született gyermekek járhattak a főreálba. Sajnos azonban nem deríthető ki, hány ortodox és hány neológ csecsemő jött a világra Székesfehérváron az egész időszakban, mivel 1872-ig nem vezettek külön anyakönyvet az ortodoxok, a neológ anyakönyv pedig csak 1875-től van meg. Ezért jobb híján az 1875 és 1886 közötti születéseket vizsgáltam. Ezekben az években a székesfehérvári ortodox zsidó családokban 269 gyermek született a születési anyakönyv szerint, a neológokban 888. [31] Vagyis – ha nem számolunk azzal a lehetőséggel, hogy az ortodox és neológ fiatalok halandósága között lényeges eltérés volt – a fehérvári hitközségek zsidóságának 23,2%-a becsülhető ortodoxnak. A becslés helyességét az 1860-as évekre vonatkozóan is sikerült ellenőrizni. [32]

Az iskolázási esélyek különbsége

A népszámlálások vallási adatai és a két fehérvári hitközség egymáshoz viszonyított becsült létszámának ismeretében már megfigyelhető, mennyire tért el a székesfehérvári főreáliskola diákságának felekezeti összetétele a városétól, illetve a városétól és a környékétől (1. táblázat).

Tanév/év Nem izraelita

Izraelita

		Római katolik us %	Reformá tus	Evangéli kus	Összes en	Neol óg	Ortod ox	Összes en
	1880/1881	43,5	1,9	0,9	46,3	41,7	12,0	53,7
	1881/1882	36,5	1,7	0,9	39,1	48,7	12,2	60,9
	1882/1883	37,5	1,3	0,6	39,4	48,1	12,5	60,6
A székesfehérvári főreáliskola diáksága	1883/1884	33,7	2,2	2,2	38,2	49,4	12,4	61,8
	1884/1885	36,2	0,9	0,9	38,0	46,5	15,5	62,0
	1885/1886	34,9	4,1	2,8	41,7	48,2	10,1	58,3
	átlag (1880/1881–1885/1886)	37,1	2,0	1,4	40,5	47,1	12,5	59,6
Székesfehérvár polgári népessége	1880	80,7	6,6	1,6	89,5	8,1	2,4	10,5
	1890	80,3	7,6	1,4	89,9	7,7	2,3	10,1
A székesfehérvári hitközség területén [33] élő polgári népesség	1880	62,9	29,3	1,2	93,7	4,8	1,5	6,3

1. táblázat: A székesfehérvári községi, majd állami főreáliskola tanulói felekezet szerint (1880/1881–1885/1886)

Megjegyzés: a becült adatok kurziválva vannak.

Forrás: Valkovszky 1881: 38, 1882: 38, 1883: 44, 1885: 53, 1886: 49, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal 1881a: 206–207, 1882b: 88, 91, 1893: 100–101.

Székesfehérvár lakosságának kicsivel több mint 10%-a volt izraelita az 1880-as években. A tanulóknak viszont az abszolút többsége, majdnem 60%-a. Vagyis a zsidók gyermekei közel hatszor akkora eséllyel lettek reáliskolások, mint a fehérvári átlagpolgár fiai. Ez óriási különbség, ám ilyen nagy eltérés csak a reáliskola látogatásának valószínűségében volt, általában a középiskolai képzés esélyében nem. Volt ugyanis Székesfehérvárnak egy másik középiskolája is, a ciszterci gimnázium. Az oda járók közt az izraeliták szintén felülképviselettek voltak, de nem olyan mértékben, mint a főreálban. A cisztercieknél az 1880-as években a tanulók 15–20%-a volt zsidó vallású. [34]

A zsidóságon belül a neológok álltak jobban a főreálban, de alig valamivel voltak jobbak az iskolázási esélyeik, mint az ortodox zsidóknak, akik utcahosszal előzték az összes keresztény felekezetet. Az átlagos fehérvári középiskolás korúnál a neológoknak durván hatszor, az ortodoxoknak ötször volt nagyobb sansza bekerülniük a reáliskolába. A két zsidó irányzat előnye még nagyobb, ha nem a város, hanem a hitközség egész területén élő népesség felekezeti megoszlását vesszük viszonyítási pontnak. A fehérvári főreáliskola látogatásának valószínűségében tehát a nem zsidók és zsidók közt volt hatalmas szakadék. Az ortodox és neológ frakció között ehhez képest csak egy keskeny árok húzódott.

Összegzés

A székesfehérvári főreáliskolásokról egy véletlennek köszönhetően vallási irányzatok szerinti bontásban fennmaradt adatok arra mutatnak: az ortodox zsidók egyáltalán nem voltak a nyilvános iskolarendszer mostohagyermekai, nincs okunk őket úgy elképzelni, mint akik mereven elzárkóztak a világi tudástól és az azt közvetítő oktatási rendszertől. Bár a neológok iskolázási esélyét az övéknél valamivel nagyobbnak mértük, a keresztényeknél az ortodox zsidók is sokkal jobban álltak. Hasonló következtetésre vezetett a más városokból, más évekből ránk maradt adatok elemzése is.

Úgy tűnik, a holokauszt előtti fél évszázadban Magyarországon nem csupán a neológ zsidóság volt felüliskolázott, hanem a zsidóság egésze. Mai tudásunk szerint a zsidókérdés-vitának azok a résztvevői, akik az ortodox zsidókat „műveletlenek” és „sötétnek” állították be, tévedtek.

Felhasznált források és irodalom

Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL)

X Másolatok gyűjteménye

A bártfai magyar zsidók küzdelme 1903: A bártfai magyar zsidók küzdelme. Szeged és Vidéke, 2. 318. 2.

Acsády Ignác 1883: *Zsidó és nemzsidó magyarok az emancipáció után.* Budapest, Weiszmann Testvérek

A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 1,191. eln. sz.... 1888: A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 1,191. eln. sz. a. az összes törvényhatóságokhoz intézett rendelete, az izraelita hitközségek ügyeinek és az anyakönyvi ügyszó való viszonyuknak szabályozása tárgyában. Rendeletek Tára, 22. 9. 1069–1077.

Az Országos Izraelita Iroda... 1930: Az Országos Izraelita Iroda felhívása a népszámlálással kapcsolatban. Újság, 6. 293. 20.

Bakonyi László 1936: A kongresszusi zsidó hitközségek statisztikája. *Magyar Zsidó Szemle, 53. 139–160.*

Bartha Miklós 1901: *Kazár földön*. Kolozsvár, Ellenzék

Bolgár Dániel 2019a: Zsidó vagy neológ felüliskolázottság? Iskolázottsági egyenlőtlenségek a magyarországi zsidóságon belül a dualista korszaktól a holokausztig. *Egyháztörténeti Szemle, 20. 3. 55–78.*

Bolgár Dániel 2019b: Ortodox és neológ zsidók a pápai polgári leányiskolában (1875–1878). *Acta Papensia, 19. 1–2. 39–48.*

Bolgár Dániel 2019c: Ortodox és status quo zsidók egy kisvárosi gimnáziumban: (Gyöngyös, 1933–1944). In: Búr Gábor – Pál István – Székely Gábor (szerk.): *Az Eiffel-torony árnyékában. Majoros István 70 éves*. Budapest, ELTE BTK Új- és Jelenkori Egyetemes Történeti Tanszék, 158–174.

Bolgár Dániel 2021a: *Zsidók és nem zsidók számokban. Statisztikai adattár (1867–1944)*. (Kézirat.)

Bolgár Dániel 2021b: [Valóban a vallásuk miatt lettek sikeresek a zsidók? – A Wall Street bóherei](https://24.hu/tudomany/2021/01/03/zsidóság-vallas-sikeresség-usa-szociologia-tanulas-talmud-tanulmány-tortenelem/). *24.hu*, <https://24.hu/tudomany/2021/01/03/zsidóság-vallas-sikeresség-usa-szociologia-tanulas-talmud-tanulmány-tortenelem/> (utolsó letöltés: 2021. február 1.)

Emlékirat... 1896: Emlékirat a vallás és közoktatásügyi miniszterhez az Izraelita Egyetemes Gyűlés egybehívása tárgyában. Magyar-Zsidó Szemle, 13. 1. 1–39.

Eppler Sándor 1938: A budapesti zsidóság szociális munkája. *Magyar Zsidó Szemle, 55. 1. 1–44.*

Frojimovics Kinga – Schweitzer József 1994: *Magyarországi zsidó hitközségek. 1944. április. A Magyar Zsidók Központi Tanácsának összeírása a német hatóságok rendelkezése nyomán. (B)*. Budapest, MTA Judaisztikai Kutatócsoport (*Hungaria Judaica, 6*)

Gerlach Benjámín (szerk.) 1883: *Értesítő Zircz-Cziszterczi Rend Székesfehérvári Főgymnásiumáról az 1882/3. tanév végén*. Székesfehérvár, Zircz-Cziszterczi Rend Székesfehérvári Főgymnásiuma

Halász János 2020: *Adalékok a „grófnőhöz”, Steinmann Félix, a jó tanuló*. (<http://bparchiv.hu/hirek/adalekok-grofnohoz-steinmann-felix-jo-tanulo> – utolsó letöltés: 2021. január 27.)

Herman Ottó a zsidókérdésről 1881: Herman Ottó a zsidókérdésről. Vasárnapi Újság, 28. 44. 702.

Karády Viktor 1997a: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Replika Kör (*Replika könyvek*, 3)

Karády Viktor 1997b: Társadalmi mobilitás, reprodukció és az iskolázás minőségi egyenlőtlenségei. In: Uő.: *Iskolarendszer és felekezeti egyenlőtlenségek Magyarországon (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Replika Kör (*Replika Könyvek*, 3), 111–130.

Karády Viktor 1997c: A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről (1910). In: Uő.: *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. Derdák Tibor – Tardos Katalin – Tótfalusi Ágnes ford. Budapest, Cserépfalvi (*KonTEXTus Könyvek*), 249–274.

Karády Viktor 2000: *Zsidóság és társadalmi egyenlőtlenségek (1867–1945). Történeti-szociológiai tanulmányok*. Budapest, Replika Kör (*Replika könyvek*, 6)

Ki a kazárokkal! 1936: Ki a kazárokkal! *Nemzeti Újság*, 18. 15. 1–2.

Kiss Sándor 1918: *Zsidó fajiség. Magyar fajiség*. Budapest, Hornyánszky Viktor

Komáromi Sándor 1920: A zsidóhitűek és a magyarorodás. In: Szirmai Vidor (szerk.): *A magyar zsidóság almanachja. Védőirat*. Budapest, k. n., 56–61.

Kovács Alajos 1922: *A zsidóság térfoglalása Magyarországon*. Budapest, Kovács Alajos

Kozma Andor 1901: Az antisemitismus lényege. *Budapesti Szemle*, 108. 299. 161–189.

Láng Lajos 1886: *A közép oktatás hazánkban (1867–1886)*. Budapest, MTA (*Értekezések a Társadalmi Tudományok Köréből*, 9/3)

Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1911: *A M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal munkássága. (1871–1911.)* Budapest, Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (*Magyar Statisztikai Közlemények*, 36)

Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1941: *Az 1930. évi népszámlálás. VI. rész. Végeredmények összefoglalása, továbbá az 1935., 1938. és 1939. évi népösszeírások végeredményei*. Budapest, M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal (*Magyar Statisztikai Közlemények*, 114)

Martinovich Sándor 1918: *A zsidókérdés*. Pécs, Pius Kollégium

7. Gy. 1926: Az új ezerholdasok Szabolcsban. Mit szereztek nyolcvanhat év alatt a „Lengyelországból mérték felett felszaporodott zsidók”? *Magyarság*, 7. 104. 12.

Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1882a: *A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei némely hasznos házi állatok kimutatásával együtt*. Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal

Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1882b: *A magyar korona országában az 1881. év elején végrehajtott népszámlálás főbb eredményei megyék és községek szerint részletezve*. Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal

Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (szerk.) 1893: *A magyar korona országában az 1891. év elején végrehajtott népszámlálás eredményei. I. rész. Általános népleírás*. Budapest, Országos Magyar Királyi Statisztikai Hivatal (*Magyar Statisztikai Közlemények*, 1)

Robinson, William S. 1950: Ecological Correlations and the Behavior of Individuals. *American Sociological Review*, 15. 3. 351–357.

Schmideg Sámuel 1875: Válasz az orthodox hitközség elöljáróságnak. *Pápai Lapok*, 2. 2. 15–16.

Steinherz Jakab 1895: *A székesfehérvári zsidók története a visszaköltözéstől a jelenig (1840–1892)*. Budapest, Athenaeum

Újvári Péter (szerk.) 1929: *Magyar zsidó lexikon*. [Budapest], k. n.

Valkovszky Miklós (szerk.) 1881: *A székesfehérvári államilag segélyezett Községi Főreáliskola évi értesítője az 1880–81-ik tanévről*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Községi Főreáliskola

Valkovszky Miklós (szerk.) 1882: *A székesfehérvári államilag segélyezett Községi Főreáliskola évi értesítője az 1881–82-ik tanévről*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Községi Főreáliskola

Valkovszky Miklós (szerk.) 1883: *A székesfehérvári államilag segélyezett hétoosztályú Községi Főreáliskola évi értesítője az 1882–83-ik tanévről*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Községi Főreáliskola

Valkovszky Miklós (szerk.) 1884: *A Székesfehérvári M. Kir. Állami Főreáliskola évi értesítője az 1883–84-ik tanévről*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Magyar Királyi Állami Főreáliskola

Valkovszky Miklós (szerk.) 1885: *A Székesfehérvári M. Kir. Állami Főreáliskola évi értesítője az 1884–85-ik tanévről*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Magyar Királyi Állami Főreáliskola

Valkovszky Miklós (szerk.) 1886: *A Székesfehérvári M. Kir. Állami Főreáliskola évi értesítője az 1885–86-ik tanévről*. Székesfehérvár, Székesfehérvári Magyar Királyi Állami Főreáliskola

Weszprémy Kálmán 1907: *A magyarországi zsidóságról. I. A magyarországi zsidók statistikája*. Debreczen, [Csáthy Ferencz]

XYZ 1882: A zsidóbevándorlás. *Politikai Újdonságok*, 28. 23. 317.

Zay Miklós 1903: Zsidók a társadalomban. *Huszedik Század* (4.) 2. 948–968.

Zeke Gyula 1990: Szakadás után... Adalékok a magyarországi zsidóság felekezeti irányzatainak társadalomtörténetéhez (1868–1949). In: Lendvai L. Ferenc – Sohár Anikó – Horváth Pál (szerk.): *Hét évtized a hazai zsidóság életében. I. rész.* Budapest, MTA Filozófiai Intézet (*Vallástudományi Tanulmányok*, 4), 145–161.

Zsolt 1912: Esti levél. Zsidó ügyek. *Pesti Hírlap*, 34. 45. 9.

Jegyzetek

[1] Karády 1997a, 2000.

[2] Karády 1997b: 122.

[3] Bolgár 2021.

[4] Például Láng 1886: 10–11, Weszprémy 1907: 67–74, Komáromi 1920: 58–60, Kovács 1922: 29–39.

[5] Acsády 1883: 31.

[6] A sikeresen érettségiző középiskolások érettségijének átlagosztályzatait közölték felekezet szerint néhány éven át.

[7] Zay 1903: 958, Martinovich 1918: 16, Kiss 1918: 9.

[8] Az egyébként zsidó vallású Steinmann Bódog – a *Tanár Úr kérem* jó tanulója, egyben Karinthy Frigyes valóságos osztálytársa – felnőttként már nem érvényesült olyan zökkenőmentesen, mint iskolásként: 1913-ban csalással és sikkasztással vádolták, elfogatóparancsot adtak ki ellene, ám végül szabadon bocsátották (Halász 2020).

[9] Schmideg 1875: 16.

[10] Herman Ottó a zsidókérdésről 1881.

[11] XYZ 1882.

[12] Kozma 1901: 182.

[13] Bartha 1901: 89.

[14] *A bártfai magyar zsidók küzdelme* 1903.

[15] Zsolt 1912.

[16] O. Gy. 1926.

[17] *Ki a kazárokkal!* 1936: 1.

- [18] A zsidó vallási irányzatok lélekszámának becslésére lásd Zeke 1990: 145–161.
- [19] A zsidó vallási oktatás esetleges hatásáról a világi egyenlőtlenségre lásd Bolgár 2021b.
- [20] Lásd például *A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 1,191. eln. sz....* 1888: 1069–1071, illetve 1890. évi 341. eln. sz. VKM rendelet (közli: *Emlékirat...* 1896: 20–23).
- [21] Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1911: 318, 386, 392.
- [22] Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal 1941: 13*, *Az Országos Izraelita Iroda...* 1930.
- [23] A hitközségi sajtóban azonban megjelent a vallási irányzatok népszámláláson megállapított országos (Bakonyi 1936: 141–142), illetve budapesti (Eppler 1938: 9) lélekszáma, ám a műveltségi adatok irányzat szerinti bontásban nem.
- [24] Ezt a módszert alkalmazta Karády 1997c: 266, Bolgár 2019a: 66–69.
- [25] Robinson 1950.
- [26] *A vallás- és közoktatásügyi m. kir. ministernek 1,191. eln. sz....* 1888: 1075. Lásd még Újvári 1929: 368.
- [27] Bolgár 2019a, 2019b, 2019c.
- [28] Steinherz 1895: 19–73.
- [29] Újvári 1929: 834–835.
- [30] Frojimovics – Schweitzer 1994: 656, 658.
- [31] MNL OL X5557–5558. *Székesfehérvári izraelita anyakönyvek*
- [32] Hogy nem teljes tévedés-e ezt az 1870-es és 1880-as évek fehérvári viszonyait alapul véve kapott számot érvényesnek venni a 1860-as évek viszonyaira is, azt egy durva becslési módszerrel ellenőriztem. Amikor a két hitközség anyakönyvezése szétvált, úgy jutott az ortodox hitközség anyakönyvi adatokhoz a tagjairól, hogy a régi közös anyakönyvből kivonatot készítettek, amely az ortodox hitközség székesfehérvári lakhelyű tagjairól készült bejegyzéseket tartalmazta (a környékiek tehát ebben nincsenek benne). A közös anyakönyv nincs meg, de az ortodox hitközség tagjainak születési adatait tartalmazó kivonat megvan. Ez 1862-től 1871-ig 155 születést rögzít. Mindegyik születés mellé oda van írva, hogy a közös anyakönyvben hányas volt a sorszáma. Az első 1862. évi születés sorszáma 563, az utolsó 1871. évié 1301. Ez annyit tesz, hogy az első ortodox gyermek megszületése után az utolsóig a közös anyakönyv 738 bejegyzést tartalmazott, amiből 154 ortodox zsidó gyermek világra jöttéről ad hírt (MNL OL X5557. 140/15. kötet. *Székesfehérvári izraelita anyakönyvek*). A többi bejegyzés között lehetnek halvaszületések vagy akár rontott bejegyzések, de az biztos, hogy e kivételektől eltekintve

neológ gyerekek születését rögzítették. Ennek alapján 1862 és 1871 között Székesfehérváron született zsidók 20,9%-a lehetett ortodox. Ha ehhez hozzávesszük, hogy a fehérvári ortodoxok anyakönyvezési fegyelme ebben az időben tudottan gyenge volt (Steinherz 1895: 62), azt mondhatjuk, hogy az ortodoxoknak a fehérvári zsidóságban durva becsléssel kapott aránya 1862 és 1871 között nagyjából akkora, amit az 1875 és 1886 közötti születéseket vizsgálva kaptunk.

[33] Székesfehérvár szabad királyi város és a székesfehérvári járás a lovasberényi és a kápolnásnyéki hitközséghez, illetve az abai fiókhitközséghez tartozó települések kivételével (Frojimovics – Schweitzer 1994: 842).

[34] Lásd például Gerlach 1883: 88.